

Vnímání důsledků transformace českou a slovenskou populací*

JADWIGA ŠANDEROVÁ**

Ústav sociálních a politických věd při FSV UK, Praha

Differences between the Czech and Slovak perceptions of the economic transformation

Abstract: All the surveys which have been carried out in the Czech and Slovak Republic since November 1989 show big differences between the Czech and Slovak perceptions of the economic transformation and its consequences. Analyzing the survey data "Transformation of Social Structure" (carried out in October 1991), the author points out that besides differences in the distribution of viewpoints, there are also important differences in the structure of their interrelationships. Differences in assessments of effective strategies for life success are analyzed. As a sort of counterbalance to hitherto mostly historical interpretations of the disparity between Czech and Slovak survey data, the author states that the various perceptions of the transformation might stem from the dissimilar paces of change towards market economies in the Czech and Slovak Republics. Several methodological questions are raised in the conclusion.

Sociologický časopis, 1993, Vol. 29 (No. 1: 57-72)

Fakt, že česká a slovenská populace se ve svých názorech na dosavadní politické a ekonomické změny a další vývoj společnosti výrazně liší, lze dnes považovat za evidentní. Rozdíly v odpovědích českých a slovenských respondentů jsou patrné v datech prakticky všech dosud zveřejněných výzkumů (např. výzkumy STEM, IVVM a AISA, průřez daty výzkumu, o jehož data se v této stati opírám, viz [Machonin 1992]). Ponecháme-li stranou otázky státoprávní, lze pozorované rozdíly zhruba shrnout do tvrzení, že občané na Slovensku jsou všeobecně méně spokojeni, mají větší obavy z budoucnosti a méně schvalují charakter a průběh ekonomické transformace.

Tyto rozdíly jsou často, zejména ve sdělovacích prostředcích, interpretovány jako spíše pravicová orientace Čechů, Moravanů a Slezanů a levicovější zaměření Slováků. V této souvislosti se pak hovoří např. o tom, že komunistické represe byly citelnější v Čechách a na Moravě než na Slovensku a že během posledních čtyřiceti let Slovensko zaznamenalo nesporný pokrok v oblasti životní úrovně, který si zde část obyvatelstva spojuje se socialismem, jenž v zásadě považuje za reformovatelný.

Takové vysvětlení se mi zdá příliš jednoduché a snad i zavádějící. Uvažujeme-li o rozdílných postojích české a slovenské populace k současným

*) První verze stati byla předložena k diskusi na semináři "Empirický výzkum o postkomunistické transformaci v Československu", který proběhl v Ústavu sociálních a politických věd 21. 10. 1992.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Jadwiga Šanderová, CSc., Ústav sociálních a politických věd při FSV UK, Celetná 20, 116 36 Praha 1, tel.: (02) 22 05 38, fax: (02) 26 22 75, E-mail: sander@cspgas11.bitnet.

změnám, je jistě třeba vést charakter dosavadního vývoje v patrnosti. Nelze však přitom odhlížet od faktorů ryze současných. Výše zmíněné zdánlivé úspěchy socialismu na Slovensku bych považovala spíše za určitý katalyzátor vlivu faktorů úzce spojených s dneškem.

Řada výzkumných dat, jež jsem měla k dispozici (viz např. [Šanderová 1992]), ukazuje, že česká a slovenská populace se liší nejen v odpovědích na jednotlivé otázky či mírou souhlasu s různými tvrzeními, tj. v distribuci odpovědí, ale v řadě případů i povahou vzájemných vazeb mezi nimi, tj. v charakteru jejich struktury. Ukázkou takového zjištění je předkládaná analýza dat výzkumu "Transformace sociální struktury"¹, na jejímž základě formulují hypotetické vysvětlení odlišného hodnocení polistopadových změn v české a slovenské části bývalé ČSFR. Jako určitou protiváhu či doplnění dosud převažujících historizujících interpretací kladu důraz na vliv současné situace. Text je uzavřen krátkou metodickou úvahou. V členění textu se držím zavedené praxe. Těm čtenářům, které odrazují či nudí analýzy dat, doporučuji, aby po přečtení kapitoly I. přešli ke kapitolám IV. a V. a teprve potom se případně vrátili ke kapitolám II. a III.

I. Vymezení a operacionalizace problému

Předmětem analýzy jsou dvě baterie otázek, jejichž doslovné znění (spolu s výsledky příslušných analýz) uvádím v kapitole II. a které byly konstruovány se záměrem prověřit, nakolik lidé vnímají probíhající změny jakožto směřující k výkonové společnosti. V tomto duchu již data také byla analyzována a interpretována [Matějů, Řeháková 1992]. Zajímalo mě, zda v rámci každé z uvedených baterií existují mezi jednotlivými položkami vztahy utvářející věcně konzistentní uskupení, která by odrážela představy dotázaných o tom, jaké strategie jsou dnes z hlediska životního úspěchu efektivní a k jakým změnám podle jejich názoru v tomto ohledu po listopadu 1989 došlo.

Dále jsem si položila otázku, do jaké míry souvisí představy o efektivních strategiích životního úspěchu se spokojeností dotázaných, pokud jde o celkovou ekonomickou situaci ve společnosti, životní úroveň a sociální jistoty v době šetření, s odhadem dalšího vývoje v těchto oblastech a s jejich názory na to, nakolik změny v naší společnosti vedou a dále povedou k větší či menší spravedlnosti. Znění těchto otázek spolu s výsledky analýzy uvádím v kapitole III.

V obou případech jsem analyzovala český a slovenský podsoubor odděleně s cílem porovnat charakter vzájemných vazeb mezi zmíněnými proměnnými a poskytnout tak plastičtější obraz o tom, jak asi probíhající změny lidé v jednotlivých republikách vnímají.

¹) Šetření proběhlo v říjnu 1991. Konečný soubor zahrnuje 2 849 dotázaných z České a Slovenské republiky v poměru 2:1. Bližší údaje viz [Machonin 1992], [Matějů, Řeháková 1992] a [Machonin, Tuček 1992].

II. Strategie životního úspěchu

V prvním kroku jsem pomocí faktorové analýzy vymezila základní strategie, které respondenti považují za důležité pro dosažení životního úspěchu. Analyzovány byly tyto dvě baterie otázek:

A: Co je podle Vašeho názoru dnes u nás důležité pro to, aby byl člověk v životě úspěšný, aby se prosadil?

B: Jak se podle Vašeho názoru změnil význam uvedených okolností životního úspěchu ve srovnání s dobou před dvěma lety?

Respondentům byl předložen níže uvedený seznam položek. U každé z nich měli uvést jednu z těchto odpovědí: 1. *Nemá to žádný význam*; 2. *má to určitý význam*; 3. *je to dost důležité*; 4. *je to vůbec nejdůležitější*.

Položky otázek A a B	Zkratky v tabulkách*
Pocházet z bohaté rodiny	bohatství
Mít vzdělané rodiče	vzdělání rodičů
Mít sám vysoké vzdělání	vzdělání
Mít snahu vyniknout, prosadit se	snaha vyniknout
Mít nadání či schopnosti	schopnosti
Být pracovitý	pracovitost
Znát správné lidi	známosti
Mít politické konexe	pol. konexe
Jaké je člověk rasy nebo národnosti	národnost
Jakého je člověk náboženského vyznání	náboženství
Odkud člověk pochází, kde se narodil	lokalita
Zda je mužem nebo ženou	sex
Politické přesvědčení	polit.
Mít trochu štěstí	štěstí
Schopnost se přizpůsobit	přizpůsobivost
Nebát se riskovat	risk

*) Zkratky jsou převzaty ze stati [Matějů, Řeháková 1992: 314].

Výsledky faktorových analýz provedených odděleně pro slovenskou a českou populaci² uvádím v tabulkách 1 a 2 spolu se statistikou Boxovo M, která je v obou případech vysoce významná - struktura analyzovaných korelačních matic se tedy významně liší.

²) Metoda hlavních komponent, rotace VARIMAX, regresní výpočet faktorových skóre a test významnosti rozdílu determinantů matic - Boxovo M (v obou případech software SPSS/PC, verze 3.1).

Tabulka 1. Strategie životního úspěchu
(Rotovaná faktorová matice - faktorové zátěže)

A: ČESKÁ REPUBLIKA

Faktor	ASKRIPCE1	VYZNAT SE1	VÝKON	PŮVOD1
% vyčerpané variance	19	15	8	7
bohatství		0,17		0,72
vzdělání rodičů	0,16	*)	0,31	0,64
vzdělání			0,61	0,41
snaha vyniknout		0,21	0,58	0,21
schopnosti		0,21	0,72	
pracovitost		0,17	0,68	-0,32
známosti	0,17	0,55		
politické konexe	0,34	0,33		0,51
národnost	0,65			
náboženství	0,77			
lokalita	0,77			
sex	0,54	0,15		
politika	0,50	0,21		0,32
štěstí		0,66		
přizpůsobivost		0,68		
risk		0,60	0,26	

B: SLOVENSKÁ REPUBLIKA

Faktor	ASKRIPCE1	VYZNAT SE1	VÝKON	PŮVOD1	POLITIKA1
% vyčerpané variance	20	14	9	8	7
bohatství		0,27	-0,16	0,63	
vzdělání rodičů				0,81	
vzdělání			0,28	0,70	
snaha vyniknout			0,57	0,30	0,32
schopnosti			0,80		
pracovitost		0,18	0,75		-0,23
známosti		0,46	0,32		
politické konexe					0,78
národnost	0,63				0,32
náboženství	0,75				
lokalita	0,81				
sex	0,65				0,31
politika	0,31				0,68
štěstí		0,74		0,19	
přizpůsobivost		0,74			
risk		0,59	0,21		0,26

*) faktorová zátěž menší než 0,15.

Boxovo M = 419,31; Hladina významnosti menší než 0,000

A. Situace v říjnu 1991: komentář k tabulce 1

Faktorová řešení první baterie otázek si jsou v českém a slovenském podsouboru, pokud jde o první tři faktory, dosti podobná. Faktory (ASKRIPC1, VYZNAT SE1 a VÝKON), které v obou podsouborech vyčerpávají zhruba stejné procento variance, jsou definovány prakticky týmiž proměnnými. Určitou podobnost lze ještě shledat u faktoru čtvrtého (PŮVOD1), který je v českém podsouboru jednoznačně sycen pouze položkami "bohatství" a "vzdělání rodičů", zatímco ve slovenském podsouboru se k těmto položkám výrazněji pojí ještě "vzdělání" (rozumí se toho, kdo usiluje o úspěch). Dosáhnout v životě úspěchu lze (v říjnu 1991) podle názoru dotázaných jednak vlastním přičiněním (výkonem) a jednak na základě příhodného rodinného zázemí (původu) či jiných převážně askriptivních zvýhodnění (národnost, místo bydliště, pohlaví, náboženské vyznání, politické přesvědčení). Cesta k úspěchu však dnes také vede přes různé konexe, štěstí, přízpůsobivost a ochotu riskovat (faktor VYZNAT SE1). Tohoto názoru jsou dotázaní v obou republikách.

Ve slovenském podsouboru však navíc vykrystaloval faktor POLITIKA1, který je sycen položkami "politické konexe" a "politické přesvědčení". Slovenští dotázaní tedy vidí ještě jednu cestu k životnímu úspěchu, a to prostřednictvím politických konexí, které nikterak překvapivě souvisí s politickým přesvědčením. Pro úplnost je třeba dodat, že v rámci českého podsouboru nevykrystalovala samostatná strategie politických konexí (tj. samostatný faktor sycený "politickými" položkami) ani v pětifaktorovém řešení.

Tabulka 2. Polistopadové změny
(Rotovaná faktorová matice - faktorové zátěže)

A: ČESKÁ REPUBLIKA

Faktor	PODNIKATEL	ASKRIPCE2	VYZNAT SE2	PŮVOD2
% vyčerpané variance	22	18	10	8

bohatství	*)	0,24		0,42
vzdělání rodičů				0,76
vzdělání	0,18			0,74
snaha vyniknout	0,59			0,39
schopnosti	0,77			0,27
pracovitost	0,77			0,17
známosti			0,63	0,26
politické konexe	-0,57	0,21	0,50	0,27
národnost	-0,15	0,74		
náboženství	-0,24	0,72	0,17	
lokalita		0,85		
sex		0,77		
politika	-0,53	0,34	0,44	0,18
štěstí	0,25		0,67	
přizpůsobivost			0,76	
risk	0,65		0,39	

B: SLOVENSKÁ REPUBLIKA

Faktor	PODNIKATEL	ASKRIPCE2	PŮVOD2	POLITIKA2
% vyčerpané variance	24	17	10	8

bohatství	0,21	0,19	0,53	
vzdělání rodičů			0,80	
vzdělání			0,78	0,17
snaha vyniknout	0,58		0,43	
schopnosti	0,69		0,27	-0,23
pracovitost	0,64			-0,28
známosti	0,57			0,37
politické konexe			0,17	0,82
národnost		0,77		0,22
náboženství		0,76		0,22
lokalita		0,83		
sex		0,81		
politika		0,37		0,73
štěstí	0,67			0,26
přizpůsobivost	0,70			0,27
risk	0,71	0,17		-0,16

*) faktorová zátěž menší než 0,15.

Boxovo M = 534,21; Hladina významnosti menší než 0,000

B. Polistopadové změny: komentář k tabulce 2

Ve výsledcích faktorové analýzy druhé baterie, která se vztahuje ke změnám od listopadu 1989, jsou rozdíly mezi uvažovanými podsoubory výraznější než v předchozím případě, což dokládá i vyšší hodnota statistiky Boxovo M. V obou podsouborech nalézáme pouze faktory ASKRIPCE2 a PŮVOD2, který je v tomto případě definován zejména "vzděláním rodičů" a "vzděláním" - pouze na Slovensku se v tomto faktoru výrazněji uplatnila také položka "bohatství".

V českém podsouboru se na první místo dostává faktor, jenž je vymezen týmiž proměnnými jako faktor VÝKON1 v předešlé analýze. Je zde však navíc položka "risk". Od listopadu 1989 tedy došlo podle názorů českých respondentů ke změně v tom, že k výkonu a schopnostem je třeba přidat ochotu riskovat. Za přílehlavější označení tohoto faktoru proto považují PODNIKATEL. Samostatný faktor VYZNAT SE zůstává v českém souboru zachován i v této analýze.

Označení PODNIKATEL jsem použila i ve slovenském podsouboru, a to pro faktor který je rovněž vymezen položkami definujícími v předešlé analýze faktor VÝKON1, ale v tomto případě se k nim pojí i položky, které v předešlé analýze definovaly faktor VYZNAT SE.

I v této analýze se setkáváme s faktorem POLITIKA, opět pouze ve slovenském podsouboru.

C. Interpretace faktorů

Vzhledem k tomu, že v druhém kroku pracuji z faktorovými skóry zastupujícími jednotlivé faktory, považuji za nutné věnovat se interpretaci jednotlivých faktorů podrobněji, neboť ta se nutně promítá do interpretace výsledků následujících analýz.

Ve všech čtyřech řešeních nalézáme dva typy askriptivních faktorů. Kromě faktorů PŮVOD představujících kvalitu sociálního zázemí, s nímž úzce souvisí dosažené vzdělání, jsou to faktory které jsem nazvala ASKRIPCE a které představují určitou deterministickou či fatalistickou variantu askriptivního vnímání sociální struktury, neboť vyjadřují přesvědčení, že životní úspěch závisí na okolnostech, které člověk nemůže vůbec nebo jen těžko změnit: pohlaví, národnost, rodiště, náboženské vyznání a částečně politické přesvědčení. Rozdíly mezi podsoubory jsou v této souvislosti jen v nestejném důrazu na jednotlivé složky těchto dvou typů faktorů.

Pokud jde o hodnocení dosaženého stavu v říjnu 1991, nalézáme v obou podsouborech kromě výše uvedených strategií výkonovou (faktor VÝKON1) a strategii spočívající v přizpůsobivosti a ochotě riskovat, přičemž by člověk měl znát správné lidi a mít trochu štěstí (faktor VYZNAT SE1).

Jsou-li respondenti dotázáni, co se u nás od listopadu 1989 změnilo, vidí čeští dotázaní na jedné straně růst významu podnikatelství v "čítankovém" pojetí (více šancí na úspěch než dříve má ten, kdo je nadaný, pracovitý, kdo se chce prosadit a nebojí se riskovat), zároveň však pozorují růst významu určité "šikovnosti" (na významu nabylo umět se přizpůsobit, mít trochu štěstí a znát správné lidi). Dotázaným na Slovensku tyto dvě strategie, pokud jde o jejich význam ve srovnání s dobou před listopadem, splývají v jednu. Ve srovnání s minulostí má sice větší

význam to, je-li člověk schopný, pracovitý a nebojí-li se riskovat, ale musí mít také trochu štěstí, schopnost se přizpůsobit a znát správné lidi. Je zřejmé, že podle názoru slovenských dotázaných nabývá na významu podnikatelská strategie, která není tak zcela "fér", zejména proto, že se opírá o konexe.

Nejnápadnější rozdíl mezi českou a slovenskou poulací spočívá v umístění položek "mít politické konexe" a "politické přesvědčení", které v obou případech tvoří samostatný faktor pouze ve slovenském podsouboru. Ačkoli (podíváme-li se na velikost faktorových zátěží těchto položek na všech faktorech) jde v obou případech o položky "méně vyhraněné" povahy (syťí více než jeden faktor), ve slovenském podsouboru se tyto položky k sobě váží těsněji. Zdá se, že při úvahách o tom, co je dnes pro úspěšný život nejdůležitější, jsou politické konexe a přesvědčení v českých zemích chápány jako určitý pendant sociálního původu a dalších aksriptivních výhod, zatímco na Slovensku je politika vnímána jako samostatná strategie, která navíc ve srovnání s minulostí nabyla na významu.

III. Strategie životního úspěchu, spravedlnost, spokojenost

Do následujících analýz³⁾ vstoupily jako závisle proměnné skory výše popsaných faktorů (vypočtené regresní metodou) a jako nezávisle proměnné odpovědi na tyto otázky:

Myslíte si, že změny v naší společnosti přinesly více spravedlnosti, nebo méně spravedlnosti? (Otázka 110)

A pokud jde o blízkou budoucnost (tři až pět let), myslíte si, že přinese více spravedlnosti, nebo méně spravedlnosti? (Otázka 111)

Odpovědi: 1. určitě více; 2. spíše více; 3. spíše méně; 4. určitě méně.

Jak jste spokojen(a) nebo nespokojen(a) s vývojem, který proběhl od listopadu 1989, pokud jde o:

celkovou situaci ve společnosti (Otázka 121a);

československou ekonomiku (121d);

životní úroveň (121f);

sociální jistoty (121g).

Odpovědi: 1. velmi spokojen; 2. spíše spokojen; 3. spíše nespokojen; 4. velmi nespokojen.

A jaký vývoj v těchto oblastech předpokládáte v dohledné budoucnosti pokud jde o:

celkovou situaci ve společnosti (Otázka 122a);

československou ekonomiku (122d);

životní úroveň (122f);

sociální jistoty (122g).

Odpovědi: 1. rychlé zlepšování; 2. postupné zlepšování; 3. pouze nevelké změny; 4. postupné zhoršování; 5. rychlé zhoršování.

Lze říci, že hodnocení efektivních životních strategií a nejnovějších změn v této oblasti analyzovaná v předešlé kapitole významně souvisí jak se spokojeností

³⁾ Analýza variance (software SPSSX verze 4.1).

s vývojem, tak s hodnocením spravedlnosti, tj. s odpověďmi na výše uvedené otázky. V českém podsouboru je však významných vztahů více, přičemž ne vždy vypovídají v obou souborech o tomtéž (liší se směrem závislosti).

Tabulka 3. Faktory životního úspěchu a spravedlnost
(Koefficienty éta)

Otázky č.:	Česká republika		Slovenská republika	
	110	111	110	111
<i>Faktory:</i>				
ASKRIPCE1	0,10	0,11	*)	
VYZNAT SE1	0,07	0,08	0,12	0,15
VÝKON1	0,20	0,20		
PŮVOD		0,16		
PODNIKATEL	0,12	0,13		
ASKRIPCE2			0,10	0,14
VYZNAT SE2**)	0,14	0,13		
PŮVOD				0,10

*) Nevýznamný vztah na hladině významnosti menší než 0,05

***) Faktor byl extrahován pouze v českém podsouboru

A. Úspěšné životní strategie a spravedlnost: komentář k tabulkám 3 a 4

Z korelační matice uvedené v tabulce 3 je zřejmé, že v obou podsouborech souvisí přesvědčení o úspěšnosti strategie VYZNAT SE s názory na spravedlnost a její vývoj po listopadu 1989. Ti respondenti, podle jejichž názoru změny v naší společnosti přinesly spíše méně spravedlnosti a v blízké budoucnosti jí přinesou ještě méně, se také domnívají, že pro životní úspěch je dnes významné umět se přizpůsobit, znát správné lidi atd., prostě "v tom umět chodit". Tento vztah je silnější na Slovensku.

Pouze v České republice považují tito lidé (tj. ti, kdo vidí vývoj spravedlnosti skepticky) za důležité také to, kde se člověk narodil, jakého je pohlaví atd. (vysoký skór na faktoru ASKRIPCE1). Na Slovensku souvisí názor na vývoj spravedlnosti s hodnocením změn v efektivních životních strategiích (významná souvislost byla prokázána u skóru ASKRIPCE2). Charakter závislosti je zde však opačný než v českém podsouboru.

Z hlediska velikosti faktorových skóre ASKRIPCE (v českém podsouboru ASKRIPCE1 a ve slovenském ASKRIPCE2) se sice v obou podsouborech od všech ostatních odlišují především ti dotázaní, kteří se domnívají, že změny v naší společnosti určitě přinesly méně spravedlnosti nebo jí přinesou méně, směr závislosti je však opačný. V českém podsouboru jde tvrzení, že spravedlnosti je a bude výrazně méně, ruku v ruce s přesvědčením, že askriptivní zvýhodnění mají pro životní úspěch velký význam. V slovenském souboru je tomu naopak: tvrzení, že spravedlnosti je a bude výrazně méně signalizuje přesvědčení, že se po listopadu 1989 význam askriptivních zvýhodnění zmenšuje (viz tabulka 4).

Tabulka 4. Faktory ASKRIPCE a hodnocení spravedlnosti
(Průměrné hodnoty faktorových skóre)

	Česká republika ASKRIPCE1		Slovenská republika ASKRIPCE2	
	průměr	% resp.	průměr	% resp.
<i>Otázka 110 (přinesly změny spravedlnost?)</i>				
Určitě více	-0,01	16,8	-0,05	9,5
Spíše více	-0,06	44,4	0,08	33,1
Spíše méně	-0,00	29,6	0,02	41,2
Určitě méně	0,30	9,2	-0,20	16,1

Zdá se, že v českém souboru je askripce chápána spíše jako diskriminace (druhou stránkou askriptivního zvýhodnění jedněch je totiž diskriminace ostatních) představující spíše brzdu než efektivní strategii životního úspěchu. Ve slovenském podsouboru má zřejmě interpretaci jinou. Například zde může jít o přesvědčení, že po listopadu 1989 dochází k nápravě dříve existujících diskriminací. Podobně ti, kdo mají ve slovenském podsouboru tendenci věřit, že budoucnost přinese více spravedlnosti, mají častěji pocit, že se zvýšil význam strategie PŮVOD.

V českém podsouboru nalézáme daleko více významných vztahů, z čehož lze usuzovat, že názory na vývoj spravedlnosti jsou zde provázány s názory na efektivní životní strategie pevněji než na Slovensku. Mimořádně silné souvislosti byly prokázány zejména s faktory VÝKON a PODNIKATEL: především ti, kdo vidí v dosavadních změnách přínos spravedlnosti a do budoucna jí očekávají ještě více, jsou přesvědčeni, že životní úspěch dnes závisí na individuální snaze a schopnostech, a to více než před listopadem 1989. Na Slovensku nebyla významnost takového typu vztahu prokázána ani v jednom případě.

B. Úspěšné životní strategie a spokojenost: komentář k tabulkám 5 a 6

Řadu rozdílů mezi českým a slovenským podsouborem shledáváme i ve vztazích mezi názory na účinné strategie životního úspěchu a spokojeností (tabulka 5). Více a výraznějších významných vztahů bylo opět prokázáno v českém podsouboru. Spokojenost souvisí s vysokým skórem na faktoru VÝKON1 (tedy s přesvědčením, že výkon je dnes významným nástrojem životního úspěchu). Na druhé straně s vysokým skórem na faktoru VYZNATSE1 úzce souvisí nespokojenost a obavy z budoucna, a to v obou podsouborech (v českém podsouboru nalézáme výrazný vztah tohoto typu i v souvislosti s faktorem VYZNATSE2).

V obou podsouborech také nalézáme silné a významné vztahy mezi spokojeností a faktorem PODNIKATEL. Význam (či věcný obsah) tohoto vztahu je však v České republice jiný než na Slovensku. Tak jak se liší české pojetí úspěšné podnikatelské strategie od slovenského, liší se i povaha vztahu mezi hodnocením významnosti podnikatelské strategie a spokojeností s dosaženým stavem či očekáváním do budoucna, pokud jde o životní úroveň a sociální jistoty (tabulka 6). U českých respondentů spokojenost a pozitivní očekávání do budoucna signalizují přesvědčení, že po listopadu 1989 má podnikatelská strategie větší

význam. Naproti tomu ve slovenském podsouboru jsou o růstu významu podnikatelské strategie přesvědčení nespokojení a ti, kdo očekávají další zhoršení.

Konečně, ve slovenském podsouboru souvisí nespokojenost a obavy z budoucna také s vyšším skórem na faktoru POLITIKA. Pokud jde o faktor VÝKON, nebyl ve slovenském podsouboru v daném kontextu prokázán žádný významný vztah.

Tabulka 5. Faktory životního úspěchu a spokojenost
(koeficienty eta)

A. Česká republika

Otázky č.:	121A	121D	121F	121G	122A	122D	122F	122G
<i>Faktory:</i>								
ASKRIPCE1	*)	0,08			0,09	0,09	0,07	
VYZNAT SE1	0,12	0,10	0,09	0,10	0,10	0,09	0,11	0,12
VÝKON	0,13	0,17	0,13	0,16	0,14	0,15	0,12	0,13
PŮVOD1	0,13	0,13	0,15	0,13	0,15	0,17	0,20	0,18
ASKRIPCE						0,09	0,10	
PODNIKATEL	0,10	0,11	0,08	0,12	0,10	0,14	0,09	
VYZNAT SE2	0,15	0,17	0,15	0,18	0,14	0,18	0,15	0,14
PŮVOD2	0,09			0,07				

B. Slovenská republika

Otázky č.:	121A	121D	121F	121G	122A	122D	122F	122G
<i>Faktory:</i>								
ASKRIPCE1					0,11		0,13	
VYZNAT SE1	0,10	0,13	0,15	0,14	0,10		0,11	
VÝKON								
PŮVOD1						0,11		
POLITIKA1						0,13		
ASKRIPCE2			0,12	0,08	0,11			
PODNIKATEL		0,11			0,13	0,15	0,19	0,17
PŮVOD2							0,12	0,11
POLITIKA2		0,10	0,12	0,10	0,10	0,10		

*) vztahy statisticky nevýznamné na hladině významnosti menší než 0,05

Tabulka 6. Faktor PODNIKATEL a hodnocení probíhajících změn
(Průměrné hodnoty faktorového skóru)

	Slovenská republika		Česká republika	
	průměr	% resp.	průměr	% resp.
<i>Otázka 121D (spokojenost s ekonomikou)</i>				
Velmi spokojen	-0,07	0,4	,19	1,9
Spíše spokojen	0,25	8,6	0,12	26,5
Spíše nespokojen	-0,10	51,2	0,01	49,6
Velmi nespokojen	0,06	49,0	-0,18	22,0
<i>Otázka 122A (budoucnost: celkově)</i>				
Rychlé zlepšení	0,34	1,3	0,10	1,7
Postupné zlepšení	-0,02	33,2	0,07	51,2
Malé změny	-0,05	46,0	-0,02	36,7
Postupné zhoršení	0,04	17,9	-0,28	9,4
Rychlé zhoršení	0,96	1,5	-0,26	1,0
<i>Otázka 122D (budoucnost: ekonomika)</i>				
Rychlé zlepšení	0,67	0,8	0,27	2,9
Postupné zlepšení	0,05	28,1	0,09	47,1
Malé změny	-0,10	34,5	-0,05	31,0
Postupné zhoršení	-0,04	32,0	-0,13	16,0
Rychlé zhoršení	0,59	4,5	-0,57	3,0
<i>Otázka 122F (budoucnost: životní úroveň)</i>				
Rychlé zlepšení	-0,62	1,5	0,11	1,7
Postupné zlepšení	0,01	23,0	0,11	39,3
Malé změny	-0,06	31,8	-0,03	32,1
Postupné zhoršení	-0,03	39,3	-0,11	24,2
Rychlé zhoršení	0,82	4,4	-0,18	2,8
<i>Otázka 122G (budoucnost: životní jistoty)</i>				
Rychlé zlepšení	-1,33	0,3	0,05	1,6
Postupné zlepšení	-0,09	18,3	0,06	32,3
Malé změny	-0,01	31,9	-0,03	34,6
Postupné zhoršení	-0,04	41,9	-0,08	27,0
Rychlé zhoršení	0,55	7,6	-0,19	4,5

IV. Interpretace zjištěných rozdílů

Zjištěné rozdíly v odpovědích českých a slovenských dotázaných lze shrnout do konstatování, že důsledky probíhajících změn nejsou (či přesněji v září 1991 nebyly) v obou částech státu vnímány stejně.

Respondenti v obou republikách se shodli pouze v tom, že VÝKON (být schopný a pracovitý) je sice úspěšnou strategií, ale VYZNAT SE (umět v tom chodit) vede také k cíli. Za významná považují v tomto ohledu také různá askriptivní zvýhodnění. V českém podsouboru však dotázaní uváděli častěji

výkonovou strategii, zatímco na Slovensku askriptivní zvýhodnění a umět v tom chodit.⁴

V názoru na to, k jakým změnám v tomto ohledu od listopadu 1989 došlo, je mezi českými a slovenskými respondenty ještě výraznější rozdíl. Dotázaní v České republice nalézají světlé i stinné stránky vývoje. Podle jejich názoru nabývá na významu podnikatelská strategie, a to téměř v idealistickém pojetí, ale také strategie zakládající se na různých konexích apod. Dotázaní na Slovensku vidí jen negativní změny. Snaha prosadit se a pracovitost přestávají samy o sobě stačit. Člověk musí mít také užitečné konexe a trochu štěstí. Lidé na Slovensku se také pravděpodobně častěji setkávají se strategií opírající se o známosti v politické sféře, kterou zřejmě nepovažují za pozitivní, pokud jde o další hospodářský vývoj.

Jinými slovy: ačkoli v České republice si lidé jsou vědomi určité problematičnosti transformace (která kromě těch schopných přeje i těm, kteří umějí využít nezřídka nepřehledné situace), vidí především změnu k lepšímu (růst významu výkonu). Naproti tomu lidé na Slovensku, vidí jen posílení významu nevýkonových strategií.

Nabízí se tak otázka: Proč se hodnocení probíhajících změn v českém a slovenském podsouboru tak výrazně liší? Nejlogičtější odpověď podle mého názoru zní: v každé republice se odehrávalo něco jiného.

Již v úvodu jsem se zmínila o tom, že "naladění" obyvatelstva na Slovensku je ve srovnání s českým často charakterizováno jako levicové. Tato charakteristika je mimo jiné vyvozována ze zjištění, že slovenští respondenti hodnotí minulý režim lépe než čeští. Je-li však značná část slovenských dotázaných toho názoru, že v minulém režimu se žilo lépe (viz [Lépe 1992]), nemusí to ještě nutně znamenat, že podle jejich názoru je socialismus lepší než tržní hospodářství. Striktně vzato, toto zjištění neznamená nic víc, než že pro řadu lidí je "to, co bylo" lepší než "to, co je teď" (respektive co bylo v říjnu 1991).

Řada statistických údajů a informací ve sdělovacích prostředcích vede k závěru, že na Slovensku došlo k daleko menšímu posunu směrem k tržnímu hospodářství než v České republice. Oslabila se sice funkce státu, pokud jde o bývalé sociální jistoty, ale soukromé podnikání se zde rozvíjí daleko pomaleji a méně sem směřuje zahraniční kapitál. Jinými slovy, nevytváří se zde (či daleko pomaleji než v České republice) konkurenční prostředí.

To nové, s čím se denně, ať už bezprostředně či zprostředkovaně lidé na Slovensku setkávají, je spíše ztráta sociálních jistot než známky rozvoje tržního hospodářství, které jsou v českých zemích daleko nápadnější.

Výsledky výše uvedených analýz naznačují, že pokud jde o strategie životního úspěchu, zůstalo vše na Slovensku více méně při starém, pokud dokonce nedošlo ke zhoršení. Stejně jako v reálném socialismu závisí životní úspěch na faktorech,

⁴) Analýza otázek týkajících se stavu v říjnu 1991, do níž byly zahrnuti slovenští a čeští respondenti společně a jejich výsledky zde pro úspornost neuvádím, ukázala, že na faktorech ASKRIPCE1 a VYZNAT SE1 významně více skórují dotázaní na Slovensku, zatímco čeští respondenti skórují významně výše na faktoru VÝKON1.

které člověk nemůže ovlivnit. Bez konexí se nelze i nadále obejít, i když je člověk schopný a pracovitý. Rovněž se zvyšuje význam strategie využívající politických konexí (tak typická pro nedávnou minulost).

Nemyslím si, že slovenská populace sní o návratu k socialismu. Spíše je nespokojena se současným stavem, neboť se ocitla v nejistotě, aniž by viděla nějaký náznak pozitivního vývoje. Za takových podmínek nepřekvapí, že řada lidí dospěla k (spíše asi jen implicitnímu) závěru: než socialismus bez sociálních jistot, to raději nějakou formu státního paternalismu. V této souvislosti plně souhlasím s názorem [Tymowski, Petrussek 1992], že rozdílnost postojů českých a slovenských respondentů, potažmo obyvatelstva jednotlivých republik, je vhodnější hodnotit na škále liberalismus - paternalismus než na škále pravice - levice.

Celý problém česko-slovenských rozdílů podle mého názoru nemusí být v tom, že "česká reforma" není vhodná pro "slovenská specifika", ale spíše v tom, že tato reforma probíhala na Slovensku nedůsledně nebo jen v náznaku.

V. Metodická skepse

Vysvětlení rozdílných výsledků prezentovaných analýz však může být daleko prozaičtější. Může totiž spočívat i v tom, že konstrukce otázek byla "šita na míru" české populaci. Slovenskou populaci by v této souvislosti možná daleko více "oslovily" otázky týkající se státoprávního uspořádání či zcela jiných problémů. Nelze totiž vyloučit, že zvolený kontext byl pro slovenské dotázané daleko otažitiější než pro respondenty v českých zemích. K této hypotéze mě vede menší provázanost mezi názory na strategie životního úspěchu na jedné straně a spokojeností a názory na vývoj spravedlnosti na straně druhé v slovenském podsouboru než v českém.

Odlisné výsledky mohou být rovněž důsledkem toho, že jednotlivé položky v analyzovaných bateriích si dotázaní v České a Slovenské republice různě interpretují. Příkladem různého pojetí téhož problému jsou faktory ASKRIPCE (viz komentář k tabulce 4). Nemáme také jistotu, zda je životní úspěch v české a slovenské populaci chápán stejně (zda zde v tomto ohledu není nějaký ne příliš nápadný, ale systematický rozdíl).

Konečně je otázkou, zda vůbec lze v dnešní nestálé době dělat na základě postojových otázek nějaké obecnější závěry. Vyjádření spokojenosti či hodnocení změn atd. je nepochybně ovlivňováno politickým klimatem, které se však den ze dne mění. Hypotézu (interpretaci) uvedenou v předešlé kapitole by tak bylo možné podpořit či vyvrátit pouze prověřením, zda v říjnu 1991 skutečně bylo Slovensko "blíže" reálnému socialismu než Česká republika.

Nicméně ve světle výše uvedených zjištění by měly být přehodnoceny závěry opírající se o multivariační analýzy nediferencovaných československých souborů. Jejich předmětem totiž mohou v řadě případů být uměle zkonstruované Čechoslováci, jejichž názory odpovídají ze dvou třetin zkušenostem a pocitům českých respondentů a z jedné třetiny slovenských, přičemž tyto zkušenosti a pocity jsou vzájemně nekompatibilní a nelze s nimi tudíž pracovat v jednotném analytickém a interpretačním rámci.

V každém případě, v příštích dotazníkových šetřeních zahrnujících obě republiky bude nezbytné věnovat mimořádnou péči formulaci jednotlivých otázek a konstrukci dotazníku tak, aby byla reliabilita získaných dat v obou populacích mimo jakoukoli pochybnost (abychom měli jistotu, že v obou republikách zkoumáme totéž). Myslím, že v tomto směru jsme (my čeští sociologové) slovenská (nebo česká?) specifika skutečně nedocenili.

JADWIGA ŠANDEROVÁ je vědeckou pracovnící Ústavu sociálních a politických věd při FSV UK. Zabývá se teoriemi třídní struktury, problémem elit a vývojem sociální struktury v Československu. Přednáší na Fakultě sociálních věd UK.

Literatura

Lépe už bylo. 1992. Lidové noviny 15. 7.: 8.

Machonin, P. 1992. "Česko-slovenské vztahy ve světle dat sociologického výzkumu." Pp. 91-108 in *Dnešní krize Česko-slovenských vztahů*, ed. by F. Gál et al. Praha: Slon.

Machonin, P., M. Tuček 1992. "K sociální stratifikaci v Československu 1991." *Sociologický časopis* 28: 649-665.

Matějů, P., B. Řeháková 1992. "Od nespravedlivé rovnosti ke spravedlivé nerovnosti?" *Sociologický časopis* 28: 293-318.

Šanderová, J. 1992. "Proč asi většina na Slovensku mlčí?" *Data & Fakta* č. 6. Praha: Sociologický ústav ČSAV.

Tymowski, A., M. Petrusek 1992. "Grafika politické scény: Československo a Polsko." *S-Obzor* 1: 31-35.

Summary

All the previous surveys have documented that, in comparison with the Czechs, the people of Slovakia are much less satisfied with the economic reforms. The difference is often explained in reference to the fact that there was an improvement in living standards during the last 40 years in Slovakia and that the period of so called "Normalization" was less oppressive in Slovakia than in the Czech Republic. Owing to these historical distinctions, Slovaks allegedly tend to be rather left-wing and not in favour of the economic reforms.

The survey data "Transformation of Social Structure" (carried out in October 1991) are analyzed. Among other questions, the respondents were asked what did they consider important to one's life success. They were offered fifteen items (e.g. to come from a rich family, to be well educated, to work hard, to know "the proper people", but also religious and political beliefs etc.) and asked to assess the importance of each of them in terms of life success. Using factor analyses the basic effective strategies for life success were defined. These effective life strategies were analyzed together with the development assessments of justice, living standards and social security after November 1989 belonging to the separate Czech and Slovak samples.

Analysis show that the sample structures of the interrelationships among all the assessments vary enormously. The specific political effective life strategies in Slovak data (items "to have political contacts" and "political beliefs") demonstrate the most striking disparity. Another interesting find is the meritocratic effective strategy strictly based upon the strong relationship between ability, effort and work performance is found only in the Czech sample and is related to positive feelings in terms of justice. By contrast, strong relationships among the meritocratic items and the items "to know the proper people" and "to have good luck" exist in the Slovak sample. This view point is related to negative feelings in terms of

justice. In other words, the meritocratic strategy is contaminated by unfair routes to life success in the Slovak sample.

It is more logical to base an interpretation or an explanation of these subjective discrepancies on the current distinct objective situations of the two countries. There is greater progress towards an effective market economy in the Czech Republic than in the Slovak Republic. People in Slovakia experience, both directly and indirectly, unemployment and other forms of social insecurity rather than the development of private entrepreneurship, which is more pronounced in the Czech Republic. At the same time they don't see any improvement in terms of meritocracy, as do the Czechs. The personal networks and political contacts are considered very important for life success in Slovakia, but not in the Czech Republic. In other words, many difficulties associated with the socialist regime still exist in Slovakia and in addition to that, social insecurity has arrived.

In comparison with the former situation (before November 1989), many Slovaks find the current situation worse. It doesn't necessarily mean that they prefer the socialist regime to a market economy. Hypothetically, we can express their feelings using the statement: A sort of state paternalism would be better than the socialist regime without social security (which is what they are likely to experience).

Nevertheless, an explanation of the variance in data structure might also be a methodological artifact - i.e. the result of asking literally the same questions in two different social contexts (depending on their cultural background people interpret the questions differently). In any case, all the conclusions based on multidimensional analysis which do not differentiate between Czech and Slovak data should be questioned.